

**TÜRKİYE’DE CUMHURİYET ÖNCESİ DÖNEMDE TÜRK
OKULLARI İLE AMERİKAN KOLEJLERİNDE FELSEFE GRUBU
DERSLERİNİN ÖĞRETİMİ (1839-1922)****PHILOSOPHY GROUP COURSES TEACHING IN TURKISH
SCHOOLS AND AMERICAN COLLEGES IN THE PRE-
REPUBLICAN PERIOD IN TURKEY (1839-1922)***Baykal BİÇER****Özet:**

Bu araştırmada, Osmanlı dönemi Türk okulları ile Amerikan kolejlerindeki felsefe grubu öğretiminin karşılaştırmalı olarak incelenmesi amaçlanmaktadır. Osmanlı döneminde felsefe dersleri kelam dersleriyle birlikte ve hikmet adıyla okutulmuş, mantık ve ahlak dersleri de çeşitli derece ve türdeki okullarda yer almıştır. Psikoloji dersi I. Meşrutiyet’ten sonra, sosyoloji dersi ise II. Meşrutiyet ile birlikte Türk okullarının öğretim programlarına girmiştir. Amerikan kolejlerinin Türkiye’de kuruluşuyla birlikte felsefe grubu derslerinin tümü programlarında yer almıştır. Ancak sosyoloji dersi Türk okullarına daha erken girmiştir. Türk ve Amerikan okullarının programlarındaki felsefe ve psikoloji derslerinin içerikleri birbirleriyle örtüşmekle beraber Amerikan kolejlerinde filozofların düşünceleri kendi metinlerinden öğretilmiştir. Türk okullarında okutulan bu derslerin öğretimi içinde bulunduğu dönem itibarıyla nicelik olarak Amerikan okullarının zaman zaman önüne geçmiş, nitelik olarak ise bu okulların gerisinde kalmamıştır.

Anahtar Kelimeler: Felsefe grubu dersleri öğretimi, Türk okulları, Amerikan kolejleri.

Abstract:

In the present study, it was aimed to analyze the philosophy group courses in Turkish schools and American colleges in the Ottoman period comparatively. In this period, philosophy courses were given with Islamic theology courses with the title ‘Wisdom’, and Logic and Ethics courses were given in various level and kind of schools. Psychology course was taken in the curriculum of Turkish schools after the 1st Constitutional Monarchy and sociology course with the 2nd Constitutional Monarchy. With the foundation of American colleges in Turkey, all the philosophy group courses were included in their curriculum. However, sociology course was put in the curriculum of Turkish schools earlier. While the content of the philosophy and psychology courses in Turkish and American schools are in correspondence, The thoughts of the philosophers were taught from the original texts in American

* Dr., Dumlupınar Üniversitesi Eğitim Fakültesi – Kütahya baybicer@gmail.com

colleges. The classes which are given in Turkish schools differ in the period of education. From time to time the education quantity was more than American schools, and the education quality was not behind of them.

Key words: Philosophy group courses teaching, Turkish schools, American colleges.

Giriş

En temel insani etkinlik alanlarından biri olan felsefe, anlama ve anlamlandırma çabası olarak insanın varlık sahnesine çıkışından itibaren hep olagelmıştır. Literatürde Antik Yunan ile başlatılan felsefi düşünce, daha önceki zamanlarda ve farklı coğrafyalarda gerek yazılı gerekse sözlü mitoloji, destan, halk hikâyeleri bünyesinde hep var olmuştur. Dolayısıyla her toplum gibi Türk toplumu da daima kendi bünyesine uygun bir felsefi geleneğe sahip olmuştur.

İslam dünyasında tek tip bir felsefe olmadığını belirten Karakuş’a (2003: 4-5) göre, felsefi düşüncenin felsefe adı ile İslam kültür ortamında var olmamasına karşın, felsefenin konu, kavram ve izahları, kelam ve tasavvuf ekolleri başta olmak üzere zaman içinde belli disiplinlerde varlığını sürdürerek Osmanlı dönemine de bu biçimde intikal etmiştir. Öte yandan felsefe, *hikmet* kavramı ile karşılanmış, hikmetin ise din tarafından övülmesi, felsefe ve din arasında kurulmaya çalışılan uygunluk açısından da belli bir kolaylık sağlamıştır. Bolay’a (2005: 17) göre de Osmanlı âlimlerinin Farabi, İbn-i Sina, Gazalî, Fahreddin Razî, Taftazanî ve Cürçânî, S. Konevî, Sühreverdî Maktûl gibi İslam düşünürlerinden beslenen, İslam düşünce geleneğinin bütünün bir sentezini oluşturan bir düşünce geleneği vardır.

Tanzimat öncesi dönemde Osmanlı, bu günkü anlamda Batı tarzı bir felsefi geleneğe sahip değildir. Ancak Hintliler ve Çinliler gibi Osmanlı Devleti de Uzak Doğu ve Batı felsefesinden haberdar olmakla birlikte kendi geleneksel değer yargıları çerçevesinde bir felsefi geleneğe sahiptir (Bolay, 2005: 22). Ahmet Mithat, 1873 yılında yayınladığı bir yazısında, felsefe ve filozofların bizde yeni olmadığını, bu konuyla ilgili olarak kütüphanelerimizde en yüksek derecelerine varıncaya kadar birçok kitabın bulunduğunu belirtmektedir (Ülken, 2005: 116).

Osmanlı Devleti’nde felsefe, Fatih dönemiyle birlikte önem kazanmış, bu dönemde Sahn-ı Seman medrese programlarında *Kelâm* derslerinde *Haşiye-i Tecrid* ve *Şerh-i Mevakıf* in okutulması zorunlu kılınmıştır. Ayrıca Fatih, çeşitli felsefi problemlerin tartışılması amacıyla felsefe meclisleri kurmuş, Ali Tusî ve Hocâzade’den Gazali ile İbn-i Rüşî arasındaki tartışma ile ilgili birer eser yazmalarını istemiştir. III. Ahmet ise, 1723 yılında yayınlamış olduğu bir fermanla, Aristo’nun kitaplarını ve Kottinius’un şerhlerini tercüme edenleri vergiden muaf tutmuştur (Bolay, 2005: 39-40;

Hızlı, 2008: 30; Kafadar, 1994: 280; Uzunçarşılı, 1984: 24-26; Yaltkaya, 1940: 2).

Tanzimat dönemiyle başlayan batılılaşma çabalarından birçok alanda olduğu gibi felsefe de etkilenmiş, ilk önce 18. yüzyıl Aydınlanma dönemi devlet felsefesi Osmanlıya girmiş, daha sonra da, Romantizm, Yeni Pozitivizm, Yeni Realizm, İdealizm ve Materyalizm, Tarihî Materyalizm, Entüisyonizm (Sezgicilik), Evolüsyonizm (Evrimcilik), Fenomenoloji, Egzistansiyalizm ve Romantizm gibi çeşitli felsefe akımları Osmanlı düşünce sistemini etkilemiştir (Öktem, 1999: 91). Bu dönemden itibaren Osmanlı Devleti'nde yerleşmiş olan geleneksel Türk-İslam felsefesinin yanında Batı felsefesi de yerini almaya başlamıştır.

Batı tarzı felsefenin Osmanlı Devleti'ne giriş kanallarının başında Tanzimat aydınları ve çeşitli süreli yayınlar gelmektedir. Örneğin Münif Paşa; Voltaire, Fontenelle ve Fenelon'dan çevirdiği çeşitli diyalogları 1859'da *Muhaverat-ı Hikemiye (Felsefe Konuşmaları)* adlı eserinde toplamıştır (Ülken, 2005: 68). Bununla birlikte Münif Paşa felsefeyle ilgili, *Mecmua-i Fünûn Hazine-i Evrak ve Risale-i Mevkute* gibi dergilerde çeşitli makaleler yayınlamıştır. Yine Tanzimat döneminin önemli aydınlarından Ali Suavi, Londra'da *Muhbir*, Paris'te *Ulum* gazetelerini çıkartmış ve bu gazetelerde felsefi yazılar yayınlamıştır. Suavi'nin *Ulum* gazetesinde yayınladığı bazı felsefi yazılar arasında; *Tarih-i Efkar (Hikmet ve Felsefe)*, *Hikmet-i İshrâk*, *Etfâ-yı Düyûn*, *er- Reddü alâ min reddi al'el-Gazzâlî*, *Hulâsatü Muhâkeme Beynel-Gazzâlî ve'l-Felâsife İbn Sinâ'nın Terceme-i Hâli*, *İbn Sinâ'nın Tesanifi Tarih-i Efkar (Sofistaiyye)*, *Materyalist* gibi başlıklar yer almaktadır (Doğan, 1991: 99-104; 265-270).

Tanzimat döneminin başında, Osmanlı eğitim sistemi ve bu sistem içinde dönemin medreselerinin, Avrupa'nın bilim ve teknikteki ilerleyişinin karşısında sönük görünüm taşıdığı gerekçesiyle Tanzimat döneminin ileri gelenleri Batı tarzında okulların açılmasına karar vermiş (Sakaoğlu, 1991: 72, 73; Koçer, 1991: 75), bu dönemden sonra ilim ve eğitim kurumlarında yenilikler ardı ardına gelmiştir (Ülken, 2005: 53).

Yabancı okullar, özellikle de Amerikan kolejleri Tanzimat dönemi ile belirgin bir şekilde başlayan, Islahat ve Meşrutiyet hareketleriyle daha da derinleşen Batı düşünce sisteminin yerleşmesinde önemli roller oynamış (Biçer, 2010: 5), Katolik etkisinin hafif olduğu 19. yüzyıl ve 20. yüzyılın başlarında filizlenmesini yaparak Yakın Doğu'daki okullara kendi kültürel damgasını vurmuştur (Davison, 1987/ 1962: 1032, 1033). 1831 yılında W. Goodell tarafından ilk kalıcı misyonun İstanbul'da kurulmasının ardından Amerikalı misyonerler Türkiye'de yoğun bir okullaşma faaliyetine girmiş (Dodge, 1972: 16; Şişman, 2006: 31, 32), 1913 yılına gelindiğinde ise toplam 450 Amerikan okulunda 25922 öğrenci eğitim alır hale gelmiştir (Greene, 1916: 108). Din eğitimi ve seküler eğitimin birlikte yürütüldüğü

Amerikan okullarının öğretim programlarındaki felsefe grubu dersleri de okulun amacı doğrultusunda ya seküler ya da dini bir nitelik taşımıştır.

Bu araştırma ile Osmanlı dönemi Türk okulları ile aynı dönemde Türkiye’de faaliyet gösteren Amerikan kolejlerindeki felsefe grubu öğretiminin karşılaştırmalı olarak incelenmesi amaçlanmaktadır. Bu incelemede Osmanlı dönemi eğitim sistemi bütünsel olarak göz önünde bulundurulmakla birlikte incelemenin odak noktasını Amerikan kolejlerinin açılmaya başlandığı Tanzimat dönemi sonrası oluşturmaktadır.

1. Yöntem

Tarama modeli kullanılan bu araştırma ile Tanzimat döneminden Cumhuriyetin ilanına kadar olan sürede Türk okulları ile Amerikan kolejlerindeki felsefe grubu öğretiminin karşılaştırmalı olarak incelenmesi amaçlanmaktadır. Araştırma kapsamında verilerin toplanmasında yazılı belgelerden yararlanma, diğer bir deyişle doküman incelemesi kullanılmıştır. Araştırmanın problemine çözüm bulmak amacıyla toplanan verilerin bir kısmı American Board of Commissioner for Foreign Mission Arşivine ait mikrofilmin taranması sonucu elde edilmiştir. Bununla birlikte Türkiye’de açılmış olan Robert Kolej haricindeki diğer kolejleri kurmuş ve bu kolejlerin hamiliğini üstlenmiş olan Amerikan Board Heyeti Arşivleri taranmıştır. Elde edilen bu belgelerin yanı sıra aynı kurumun kütüphanesinde bulunan bazı yabancı kaynaklar da kullanılmıştır. Tüm bunlara ek olarak konuyla ilgili yerli ve yabancı kaynaklar ile Amerikan okullarını kuran ya da bu okullarda faaliyet göstermiş olan misyonerlerin yayınlanmış araştırmaları ve anılarından da yararlanılmıştır. Belgelerden ve dokümanlardan toplanan veriler önce not edilmiş, sonra bütün notlar tek tek okunmuş, ilgili olduğu konuya göre tasnif edilmiş ve incelenen konunun bütün yönlerini kapsamasına dikkat edilmiştir. Araştırmanın amaçları doğrultusunda çözümlenen ve anlamlandırılan veriler araştırmanın problemine çözüm önerisi getirebilecek şekilde sentezlenmiştir.

2. Türk Okullarında Felsefe Grubu Öğretimi

Osmanlı Devleti’nin ilk dönemlerinden itibaren medreselerin programlarında dini ilimlerin yanında *Felsefe* dersleri de okutulmuş (Kafadar, 1994: 279), felsefenin yanında *Dil Felsefesi*, *Mantık* bütün ilimlerin *aleti* olarak öğretilmiş ve bu disiplinlerin bilinmesi ilim tahsilinin olmazsa olmaz ön şartı olarak kabul edilmiştir (Bolay, 2005: 37). Osmanlı Devleti’nde *Felsefe* derslerinin 15. ve 16. yüzyıllarda okutulduğu bilinmekle birlikte bazı araştırmacılar (Binbaşıoğlu, 2005: 499; İrfan 1934: 6-9), 17. yüzyıldan itibaren medreselerde egemen olan anlayıştan dolayı II. Meşrutiyete kadar felsefe derslerinin öğretim programlarında yer olmadığını belirtmektedirler.

İrfan (1934: 6-7), Osmanlı zihniyetinde düşünce özgürlüğünün olmadığını vurgulayarak devletin; "...âlem telakkisine ve hattı hareket kaidelerine aykırı düşünen her insan menfurdur. O insan, İmparatorluğun haricinde sayılır. Nitekim imparatorluk zihniyetinde felsefe efkârın, feylesof ta sapmış tebaanın remzidir." ifadesini kullanmaktadır. İrfan'a göre, Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan, Cumhuriyetin ilanına kadar Maarif Nezaretinin ilk, orta ve yüksek öğretim için hazırlamış olduğu öğretim programlarında daima din tasavvuru hâkim olmuş, dolayısıyla Meşrutiyetten önceki dönemde felsefe ve felsefe dersleri yer almamıştır.

Öte yandan Kâtip Çelebi'yi referans göstererek felsefe öğretiminin tamamen programdan çıkarıldığı iddia edilmesine karşın, Kâtip Çelebi *Mizan'ül Hakk* adlı eserinin baş tarafında söylediğini sonundaki öğütler kısmında yalanlamaktadır. Yani programlardan çıkarıldı dediği felsefe derslerinin *Tıp ve Hikmet ve Riyaziyat* olarak okutulduğunu beyan etmektedir. Nitekim Muallim Cevdet de Kâtip Çelebi dönemi medrese programlarını incelediğini ve programlardan *Felsefe ve Riyaziye* derslerinin kalkmamış olduğunu belirtmektedir (Bolay, 2005: 44-45). Kâtip Çelebi'nin programdan çıkarıldı dediği *Felsefe (Hikmet)* derslerinin, İshak bin Hasan Tokadı'nın *Nazm'ul Ulum* adlı eserindeki programda *İlahi ve Tabii Hikmet*, yani metafizik ve fizik derslerinin mevcut olduğu gibi İbn-i Sina'nın *Şifa* adlı eserinden de bahsedilmektedir (Bolay, 2005: 37). Ayrıca Seyyid Şerif el-Cürcani tarafından yazılan *Haşiye-i Tecrid* ve Kadı Adududdin el-İci tarafından yazılan *Şerh-i Mevakıf* adlı eserler de Osmanlı medreselerinde okutulan önemli eserler arasında yer almıştır (Hızlı, 2008: 38-39).

Ergin de (1977: 100), Meşrutiyetten önce medreselerde *Mantık* dersinin *İsaguci* adı altında okutulduğunu, bu derslerde Taftazani'nin *Telhis Şerhi*'nin kullanıldığını, özellikle Sahnı Süleymaniyede filozoflarla kelamcılar arasındaki çeşitli meselelerin tartışmalarına büyük önem verildiğini belirtmektedir. Yine Ergin'e göre, Ali Suavi 1286 (1870) tarihli bir yazısında medreselerde *Mantık* okutulduğunu belirtmektedir. 1869 tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'ne göre de idadilerde okutulması gereken dersler arasında *Mantık* (Akyüz, 2008: 166; Yücel, 1994: 139), İptidai Mekteplerde ve Kız Rüştüyelerinde *Ahlak* dersi yer almaktadır (Ergin, 1977: 906). 1892 idadi programlarında felsefe grubu dersleri içinde yer alması gereken *Ahlak* dersi edebiyat derslerinin içinde gösterilmiş, 1899 yılı ders dağılım çizelgelerinde edebiyattan ayrı bir ders olmuş (Yücel, 1994: 144), Abdülhamit döneminin sonlarına doğru ise *Ulum-ı Diniye* dersleri arasına girmiştir (Binbaşıoğlu, 2005: 499).

Medreselerde genellikle *İsaguci* adıyla okutulan *Mantık* derslerinde, Porphyrios'un *Eisagoge* adlı eserinden hareketle el- Ebherî'nin yaklaşık 10 sayfalık *er-Risâletü'l-Esiriyye fi'l-Mantık*; Molla Fenârî'nin *Fenârî* şerhi; Kadı Siraceddin Mahmud el-Urmevî'nin *Metâli'u'l-Envâr fi'l-Mantık* adlı

eserleri Osmanlı medreselerinde uzun süre ders kitabı olarak okutulmuştur. Ayrıca Kazvinî tarafından mantığa dair Hoca Şemseddin Muhammed için yazıldığından dolayı *Şemsiyye* adıyla ünlenen kitaba yazılan şerhler arasında Seyyid Şerif Cürçânî ve Taftazânî şerhleri en çok okunan kitaplar arasında yer almıştır. Bütün bu ders ve kitapların yanında medreselerde, özellikle yükseliş dönemlerinden itibaren *Hikmet* dersi için de değişik kitaplar okutulmuştur (Hızlı, 2008: 39).

Osmanlı dönemi yükseköğretim düzeyinde eğitim veren bazı okullarda da felsefe grubu dersleri okutulmuştur. 1900 yılında yeniden açılan Darülfünunun edebiyat şubesinde *İlmi Hikmet (Felsefe)*, *Felsefe Tarihi*, *Eстетik*, *Mantık*, *Ahlak* dersleri yer almıştır (Ergin, 1977: 1212; Akyüz, 2008: 237). Bununla birlikte felsefe grubu dersleri, meslek ve ihtisas medreselerinden olan Medresetülvaızinde *Felsefe*; Medresetülirşadın vaizler şubesinde *Felsefe Tarihi* ve *İlmi İctimaiyat* dersleri okutulmuş, daha sonra Süleymaniye Medresesi olarak adlandırılan Medresetülmütehassinin 1917'lerde *Tasavvuf ve Felsefe* şubesi açılmış ve derslerin tamamına yakını felsefe grubu derslerinden oluşmuştur. Ayrıca Mektebi Mülkiyede *İlm-i Hikmet*, Hukuk Mektebinde ise *Tarih-i Hikmet-i Hukuk* ve *Hikmet-i Hukuk* dersleri yer almıştır (Ergin, 1977: 160-166, 1102). Diğer bazı yükseköğretim kurumlarında okutulan felsefe grubu dersleri Tablo 1'deki gibidir:

Tablo 1: Felsefe Grubu Derslerinin Yer Aldığı Bazı Meslek Okulları.

Yıllar	Darülfünun	Dar-ülmuallimat	Dar-ülmuallimin	Darülfünun-i Sultani	Mektebi Mülkiye	Eczacı Mektebi	Orman ve Maden Mektebi	Hukuk Mektebi	Kız Sanayi Mektebi
1861	-	-	-	-	Felsefe	-	-	-	-
1870	-	Ahlak	-	-	-	-	-	-	-
1871	Felsefe	-	-	-	-	-	-	-	-
1872	-	Mantık	Felsefe Mantık	-	-	-	-	-	-
1872	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1878	-	-	-	Felsefe Mantık	-	-	-	-	-
1879	-	-	-	Felsefe	-	Felsefe	Felsefe	-	-

1884	-	-	-	-	-	-	-	-	Felsefe	Ahlak
1900	Felsefe Mantık Ahlak	-	Ahlak	-	-	-	-	-	-	-

Kaynak: Akyüz, 2008: 182; Ergin, 1977: 557-700, 1104; Yücel, 1994: 212)'dan faydalanılarak hazırlanmıştır.

Tablo 1'de görüldüğü üzere Meşrutiyet öncesi dönemde Osmanlı Devleti'nde yapılmadığı belirtilen felsefe grubu öğretimi, Cumhuriyet döneminde bile felsefeyi programlarına almayan eczacılık fakültesi, orman ve maden mühendisliği gibi çeşitli meslek okullarında okutulmuştur.

II. Meşrutiyet dönemi, felsefe grubu derslerinin ortaöğretim seviyesinde ilk defa öğretim programlarına girdiği dönemdir. Bu dönem ile birlikte ortaöğretimde felsefe grubu dersleri açısından en büyük değişiklikler Emrullah Efendi ve Şükrü Bey'in bakanlıkları döneminde çeşitli vilayetlerde 6 yıllık Sultanilerin açılmasıyla görülmüştür. İlk üç yılı *Devr-i Ulâ*, son üç yılı *Devre-i Saniye* isimli Sultanilerin ikinci devre olan kısmında ilk defa *Felsefe* dersinin ortaöğretim seviyesinde öğretiminin yapıldığı görülmektedir. Fakat bu derslerde okutulacak kitap ve öğretmen sıkıntısı olduğundan, Salih Zeki Bey'in Fransızcadan çevirdiği *Felsefe-i İlmiye Ahlakiye* adlı kitabın Sultanilerde okutulması uygun görülmüş ve program dâhiline alınmıştır (Kaynaradağ, 1998: 8). II. Meşrutiyet'ten sonra fen ve edebiyat şubesi ayrımı yapılmadan okul programlarının tümündeki felsefe grubu derslerinin çeşitli öğretim kademelerine göre dağılımları Tablo 2'de verilmiştir:

Tablo 2: Çeşitli Yıllarda Sultaniler, Medreseler ve Darülfünunda Okutulan Felsefe Grubu Derslerinin Dağılımı

Yıllar	Sultaniler	Medreseler	Darülfünun
1908	-	İsaguci (Mantık) Mantık İlmi Hikmet (Felsefe) Hikmeti Cedide	Felsefe Felsefe Tarihi Arap Felsefesi İlmi İçtimai
1909	Ruhiyat (Psikoloji) Metafizik Felsefe Tarihi	-	-
1910	Felsefe	Arap Felsefesi Felsefe Felsefe Tarihi	-

1911	Mantık Felsefe Ruhیات Tarih Felsefesi	-	-
1913	Mantık Felsefe	-	-
1914	-	Felsefe (Orta ve Yüksek Kısım) İlmi İçtimai (Orta ve Yüksek Kısım)	-
1915	Mantık Felsefe	-	Felsefe (İnas) Felsefe (İnas) İçtimai İlimler (İnas)
1919	Ruhیات (İnas) Mantık (İnas) Estetik (İnas) Ahlak (İnas) Ontoloji (İnas)	-	Mantık Ahlak Ruhیات İçtimaiyat Felsefe Tarihi İslam Felsefesi
1922	Felsefe Felsefe (İnas)	-	-

Kaynak: (Akyüz, 2008: 273-284; Binbaşoğlu, 2005: 499-502; Ergin, 1977: 123-129, 1224-1239, 1557; İrfan, 1934: 8-9; Yücel, 1994: 150-164)'dan faydalanılarak hazırlanmıştır.

Ortaöğretim kurumları öğretim programlarına konulan felsefe dersleri için Salih Zeki tarafından Alexis Bertrand'ın *Felsefe-i İlmiye* adlı kitabı çevrilmiş ve programın ihtiyacını uzun bir süre karşılamıştır. Ders kitabına paralel olarak dersin içeriğini; ilim ve felsefe ilişkisi, bilginin dereceleri, ilim sınıflamaları, nefsin dört işlemleri olan anlamak-hükmetmek-akıl yürütmek-tertip etmek, zihnin temel işlemleri olan bilginin kazanılması-saklanması-inşa edilmesi, Descartes'in metoda ilişkin görüşleri, tahlil ve terkip oluşturmaktadır. Okutulan bu kitabın ikinci bölümünde de yine metoda ilişkin konular yer almaktadır (Ülken, 2005: 229).

Osmanlı döneminde mantık çalışmalarının da Tanzimat ile birlikte batılı kaynaklara yöneldiği görülmektedir. Bu dönemde her ne kadar Farabi ve İbni Sina geleneği devam etse de, batı tarzı yazılan mantık kitapları da dikkati çekmektedir. Bu kitapların başında ise Ahmet Cevdet Paşanın *Miyar-ı Sedat* ve oğlu Ali Sedat'ın yazdığı *Mizamul'l-Ukul Fi-l Mantık ve'l Usul* gelmektedir. Çünkü her iki kitabın da Batı etkisiyle yazıldığı ve mantığı hem kuramsal hem de uygulamalı, yani bilimde yöntem anlayışına uygun olarak ele aldığı görülmektedir. Aristotelesçi mantık anlayışının yanında yöntem ve cebirsel mantık konularına da yer veren Ali Sedat'ın 1855'te yazdığı *Mizamul'l-Ukul Fi-l Mantık ve'l Usul* batıdaki yeni mantık akımlarını da

içine alan ilk Türkçe telif mantık kitabı olma özelliğini de taşımaktadır (Çüçen, 2004: 55).

Felsefe grubu dersleri içinde yer alan *Psikoloji* dersi, Osmanlı döneminde okullara en erken giren felsefe grubu derslerinden biridir. 1895 yılında hazırlanan *Usul-i Tedris* dersi içinde zihinsel eğitim, algı, zekâ, imgelem, uslamlama gibi konular okutulmuştur. Aynı konular öğretmen okulunun yüksek kısmında *İlm-i Ruh* adıyla Selim Sabit Efendi tarafından okutulmuştur (Binbaşoğlu, 2005: 500). Tablo 2’de görüldüğü gibi *Psikoloji* dersi sonraki yıllarda orta ve yükseköğretim düzeyinde *Ruhiyat* adı altında müstakil bir ders olarak okutulmuştur.

Felsefe grubu dersleri içinde yer alan *Sosyoloji*, öğretim programlarına en geç giren derstir. Türkiye’de bilimsel temele dayalı ilk sosyoloji çalışmaları, toplumsal bunalımların arttığı Abdülhamit döneminde Fransa örnek alınarak başlatılmıştır. İlk sosyoloji kürsüsü ise 1910’lu yıllarda kurulmuştur (İçli, 2005: 13). Bununla birlikte sosyal bilimlerin en genç bilim dallarından olan sosyolojinin bağımsız bir bilim dalı olarak Sanayi Devrimi’nin etkisiyle 19. yüzyılda ortaya çıktığı (Doğan, 2009: 35) düşünülürse, Darülfünunda *İlmi İctimai* adıyla 1908 yılında öğretim programında yer alması çok geç sayılmasa gerektir. Arslanoğlu (2001: 64) ve Tan’ın (1987: 167) belirttiğine göre, Osmanlı döneminde ilk *Sosyoloji* dersi, *İctimaiyat* dersleri adı altında 1910–1911 öğretim yılında Selanik’te bulunan İttihat ve Terakki İdadisinde Ziya Gökalp tarafından okutulmuştur.

3. Amerikan Kolejlerinde Felsefe Grubu Öğretimi

Türkiye’de açılan ilk Amerikan koleji olan Robert Kolej, 16 Eylül 1863 yılında dört öğrenciyle eğitim-öğretime başlamıştır. (Washburn, 1909: 14) . Önceleri ağırlıklı olarak dil ve ticari bilim öğretimi yapılan kolejin 1912 yılından itibaren adı Robert Akademisi olarak değiştirilerek 4 yıllık lise öğrenim süresi Türk okullarındaki gibi 3 yıla indirilmiş ve Kolej düzeninde çeşitli değişiklikler yapılarak; mühendislik okulu, iş idaresi okulu, fen ve yabancı dil okulu bölümleri oluşturulmuştur (Biçer, 2010: 31).

1874–1875 öğretim yılında Robert Kolej, New England kolejlerinde uygulanmakta olan programı öğrencilerin ihtiyaçlarına uyarlayarak dört kolej sınıfı için çalışma programları hazırlamıştır. Bu programda 3 saat *Felsefe Tarihi*, 3 saat *Ahlak* ve 3 saat *Psikoloji* dersi okutulmuştur (Washburn, 1909: 14, 96-98). Robert Kolejin 1880 yılındaki öğretim programında da kolejin dördüncü sınıfında *Felsefe Tarihi*, *Ahlak* ve *Psikoloji* yer almaktadır (ABCFM, Reel 504, No: 145). Kolejin başkanı Gates de (1940: 171) kolejdeki öğretim programı hakkında bilgi verirken kolejin Amerikan ilkeleri doğrultusunda Yakın Doğu’da kurulan bir Amerikan kolejindeki gibi eğitim vermekle birlikte içinde bulunduğu ülkenin

ihtiyaçları doğrultusunda uyarlandığını ve sosyal bilimler alanı dersleri içerisinde *Felsefe*, *Psikoloji*, *Ahlak* dersinin yer aldığını belirtmektedir.

Temelleri 1867 yılına dayanan İstanbul Amerikan Kız Koleji öğretim programlarında okutulan felsefe grubu dersleri incelendiğinde, kolej henüz 1870’lerde bir ev okulu iken öğretim programında tıpkı Robert kolejde olduğu gibi *Psikoloji*, *Felsefe* ve *Ahlak* derslerinin yer aldığı görülmektedir (Laurie, 1885: 397). Öte yandan kolej öğretmenlerinden Jenkins’in (2008: 191) belirttiğine göre 1914 yılına kadar verdiği diploma Londra Üniversitesi’nin dışında bütün Avrupa üniversitelerinde kabul edilen kolejde okutulan dersler arasında *Mantık* ve *Sosyoloji* de yer almıştır.

1874 yılında Antep’te kurulan Merkezi Türkiye Kolejinin öğretim süresi 2 yıl hazırlık, 4 yıl kolej olmak üzere toplam 6 yıldan oluşmuştur (ABCFM, Reel 668, No: 82; Central Turkey College, 1914: 40). Kolejin 1901 yılında yayınlamış olduğu kitapçıkta öğretim programı ayrıntılı olarak verilmiştir. Buna göre kolejin üçüncü sınıfında haftada 3 saat olmak üzere toplam 36 hafta okutulan *Psikoloji-Mantık* dersi, dördüncü sınıfında ise haftada 3 saat olmak üzere toplam 18 hafta okutulan *Felsefe İlmi* dersinin olduğu görülmektedir (Catalogue of Central Turkey College at Aintab, 1901: 16-17).

Merkezi Türkiye Kolejinin 1910-1911 ve 1912-1913 öğretim yılı raporları ile 1914 yılında yayınlamış olduğu diğer bir kitapçıkta da öğretim programında *Sosyoloji* ve *Felsefe* derslerinin okutulduğu belirtilmektedir (ABCFM, Reel 666, No: 672; Reel 667, No: 7; Central Turkey College: 1914: 7).

Merkezi Türkiye kolejinin tanıtım kitapçığındaki veriler çerçevesinde felsefe grubu derslerinin içeriği incelendiğinde *Psikoloji-Mantık* derslerinde; psikolojinin tanımı, beynin sinir bağlantıları ve düşünme, bilinç, dikkat, alışkanlık, algı ve dikkat üzerine son araştırmalar, hafıza, hayal, uyku ve uyurgezerlik, hipnoz, formel mantık, sezgi ve akıl yürütme, öz-bilinç, sinir sistemi, duyu ve beden ilişkisi, kurallar ve sınıflandırılması, irade ve sinir sistemi bağlantısı, özgürlük, beyin, ruh ve ruhun özellikleri arasındaki ilişki konularının öğretimi yapılmış, ayrıca eğitimle ilgili önemli konuların da açıklaması yer almıştır. *Ahlak* dersinin içeriği, ahlak teorilerinin karşılaştırılması ve tartışılmasından oluşmuştur. *Felsefe* dersi, *Felsefe* ve *Felsefe Tarihi* olmak üzere iki bölüme ayrılmıştır. *Felsefe* dersinin içeriğinde; bilginin doğası ve özel agnostik kaynaklar, gerçekliğin ilkeleri; ruh ve maddenin doğası; Materyalizmin çürütülmesi; ilk nedenin karakteri; idealizm; panteizm; tanrısal içkinlik gibi konular yer almıştır (Catalogue of Central Turkey College at Aintab, 1901: 23-24).

1878 yılında Harput’ta kurulmuş olan Fırat Koleji, kız ve erkek öğrencilere eğitim vermenin yanında teoloji sınıfları da dâhil, ilköğretimden

yükseköğretime kadar bütün öğretim kademelerini bünyesinde barındırmış ve Türkiye misyonundaki diğer Amerikan okulların yanında ayrı bir öneme sahip olmuştur (ABCFM, Reel 504, No: 244; Barton, 1899: 531, 532; Gates, 1924: 138, 139; Tozer, 1881: 227).

American Board of Commissioners Foreign Missions (ABCFM) arşivinde bulunan ve Fırat Kolejinin kuruluş yıllarına ait bir raporuna göre, kolejin takip ettiği programda okutulan dersler arasında *Felsefe, Zihni ve Ahlaki Felsefe* yer almıştır (ABCFM, Reel 504, No: 193). Kolejin teoloji kısmında ise ilk iki yıl okutulan dersler arasında *Zihinsel ve Ahlaki Felsefe*; üçüncü yıl ise, *Sistematik Teoloji* okutulmuştur (ABA, PA12-139: 5). 1904 yılında Fırat Kolejinin teoloji kısmında *Sistematik Teoloji* 320 saat, *Dinler Felsefesi ve Tarihi* 100 saat okutulmuştur (Carey, 1906: 376, 377). Teoloji kısmında 1906 yılında okutulan dersler arasında birinci yıl; *Din Felsefesi, Eski Sistematik Teoloji* yer almıştır. İkinci yıl; *Sistematik Teoloji* okutulmuştur (ABCFM, Reel 505, No: 256).

Fırat Kolejinin 1911-1912 öğretim yılı ders dağılım çizelgeleri incelendiğinde erkekler kolej bölümünün birinci sınıfında 3 saat *Psikoloji*, üçüncü sınıfında 3 saat *Psikoloji*, 3 saat *Mantık*, dördüncü sınıfında 3 saat *Felsefe Tarihi* okutulmuştur. Kızlar kolej bölümünün ikinci sınıfında 2 saat *Psikoloji*, üçüncü sınıflarda 2 saat *Mantık* ve *Ahlak*, dördüncü sınıflarda 3 saat *Psikoloji* dersi okutulmuştur. Kolejin erkekler lise kısmının dördüncü sınıfında 1 saat *Ahlak* dersi okutulmuş ancak kızlar lise kısmında felsefe grubuna ilişkin herhangi bir ders yer almıştır (Catalogue of Euphrates College, 1911-1912: 37-39).

1886 yılında Merzifon'da kurulan Anadolu Kolejinde öğrenim süresi 2 yıl hazırlık (sonraki yıllarda 3 yıla çıkarılmıştır) ve 4 yıl kolej olmak üzere toplam 6 yıldır (Biçer, 2010: 86). Kolejin çeşitli yıllardaki öğretim programı incelendiğinde diğer Amerikan kolejlerinde olduğu gibi felsefe grubu dersleri okutulmuştur. Anadolu Kolejinin 1886-1887 öğretim yılı programında üç yarıyıldan oluşan üçüncü sınıfın üçüncü yarıyılında *Mantık*, dördüncü sınıfın birinci yarıyılında *Rasyonel Felsefe*, ikinci yarıyılında *Rasyonel Felsefe*, üçüncü yarıyılında *Felsefe Tarihi* ve *Ahlak Felsefesi* okutulmuştur (ABCFM, Reel 597, No: 207).

Anadolu Kolejinin 1902 yılına ait ders dağılım çizelgeleri incelendiğinde, kolejin birinci sınıfında 3 saat *Psikoloji*, dördüncü sınıfında 5 saat *Psikoloji*, 5 saat *Felsefe Tarihi*, 2 saat *Ahlak* derslerinin okutulduğu görülmektedir. Ayrıca Kolejin kızlar bölümünün ikinci sınıfında *Psikoloji*, dördüncü sınıfında *Ahlak Felsefesi* ve iki yarıyıldan oluşan *Psikoloji* dersi yer almıştır (Anatolia College, Report and Catalogue, 1902: 26-29, 55).

Anadolu Kolejinin 1911-1912 ve 1913-1914 öğretim yıllarına ait öğretim programında *Psikoloji* dersi kolejin dördüncü sınıfının birinci

yarıyılında 5 saat olarak yer almış ve bu derste James Mark Baldwin’in *Psikolojinin Unsurları* adlı kitabı okutulmuştur. Dersin içeriğini, bilinç üstü çalışmaları ile temel psikolojik araştırmalar oluşturmuştur.

Felsefe Tarihi dersi, dördüncü sınıfın ikinci yarıyılında okutulmuştur. Bu derste ana hatlarıyla felsefenin gelişimi ele alınmıştır. Dersin başlıca amacı öğrencilerin felsefenin gerçek problemlerini anlamaları sağlamak, dolayısıyla filozofların düşüncelerini onların kendi metinlerinden vermek olarak vurgulanmıştır. Programda Felsefe tarihinin bireylerin sistemlerine odaklanacağına varsayılacağı ancak bunları medeniyetin genel tarihiyle ilişkilendirme ihtiyacının da göz önünde bulundurulması gerektiği, ayrıca dördüncü sınıfların belirli dil çalışmaları yerine *Teizmde Seminer* dersini seçebilecekleri ve bu konuya haftada 5 saatin ayrılacağı belirtilmektedir.

Mantık dersi, üçüncü sınıfın ilk döneminde haftada 4 saat olarak okutulmuştur. Derste mantığın altında yatan felsefi prensipler, formal bakış açısından ziyade pratik açıdan mantık terimleri, önermeleri, tümevarım, tümdengelim ve safatalar gibi kavramlar öğretilmiştir.

Ahlak dersi, dördüncü sınıfın birinci döneminde bazı dil derslerine karşılık seçmeli olarak okutulmuştur. Ders programının ikinci döneminde de yer almış ve derse haftada 5 saat ayrılmıştır. Ahlak dersinde James Seth’in *Etik Prensipler* adlı eseri ders kitabı olarak kullanılmıştır.

Sosyoloji dersi, dördüncü sınıflarda ekonomi dersiyle birlikte haftada 5 saat olarak verilmiş ve kolej öğrencileri sosyoloji dersini teoloji semineri (ilahiyat okulu) öğrencileriyle birlikte almışlardır. Sosyoloji dersinde Fairbank’ın *Sosyolojiye Giriş* adlı kitabı okutulmuştur (The Anatolian, 1911-1912: 52-53; The Anatolian, 1913-1914: 43-44). Anadolu Kolejinin kızlar kolej bölümünde felsefe grubu derslerinden sadece *Psikoloji* üçüncü ve dördüncü sınıflarda haftada 2’şer saat yer almıştır (The Anatolian, 1911-1912: 103-104).

1882 yılında Maraş’ta açılan Merkezi Türkiye Kız Kolejinde öğrenim süresi iki yıl hazırlık bölümü ve dört yıl kolej bölümü olmak üzere toplam altı yıla yayılmıştır. Kolejde okutulan felsefe grubu dersleri arasında ise *Psikoloji* ve *Ahlak* dersleri yer almıştır (Greene, 1916: 187).

Tarsus’ta resmi adı *St. Paul’s Enstitüsü* olarak 1887 yılında New York eyaletinden kuruluş beratını alan Tarsus Amerikan Koleji, akademi olarak adlandırılan bir hazırlık bölümü ile bugünün ortaokul ve lisesine karşılık gelen kolej bölümünden oluşmuştur. Kolej, Osmanlı Maarif Nezareti tarafından idadi düzeyinde bir okul olarak resmen tanınmıştır. Erkek öğrenciler koleje ortalama 14 yaşında girerek 3 yıl akademi kısmında, 4 yıl da kolejde eğitim almışlardır. Kolejin eğitim süresi 1890’ların sonlarında 10 yıla çıkarılmış, ancak 1900’lü yılların başında 9 yıla indirilmiştir (Johnson, 2006b: 5-8).

Tarsus Amerikan Kolejinin 1887–1904 yılları arasında akademi bölümünün dördüncü sınıfında üç yarıyıl halinde haftada 5 saat *Felsefe* dersi; kolej bölümünün dördüncü sınıfının birinci yarıyılında haftada 5'er saat *Ahlak* ve *Mantık* dersleri okutulmuştur (Halifeoğlu, 2007: 43, 50). Öte yandan kolejin 1903 yılına ait başka bir ders dağılım çizelgesinde okutulma saatleri verilmemekle birlikte, öğretim programında *Psikoloji*, *Felsefe Tarihi*, *Ahlak* ve *Mantık* derslerinin yer aldığı belirtilmektedir (ABCFM, Reel 661, No: 916). Kolejın 1912-1913 öğretim yılına ait raporunda ise haftada 8 saat *Felsefe ve Eğitim* adlı bir dersin okutulduğu görülmektedir (ABCFM, Reel 667, No: 562). Kolejın 1914-1915 öğretim yılı ders dağılım çizelgelerinde kolej bölümünün üçüncü sınıfının ikinci yarıyılında haftada 4 saat *Psikoloji* ve 4 saat *Felsefe Tarihi* dersleri yer almıştır (Catalogue of St. Paul's Institute, 1914-1915: 24-25).

1884 yılında İzmir'de kurulan ve 1903 yılında kolej seviyesine yükselen Uluslararası Kolejın öğrenim süresi 4 yıl hazırlık, 4 yıl kolej olmak üzere toplam 8 yıldan oluşmuştur (Johnson, 2004: 10). Uluslararası Kolejın öğretim programı, okulun Türkiye'de etkisini arttırmak amacıyla 1910 yılında yeniden düzenlenmiştir. Bu düzenleme kapsamında *Psikoloji* dersi de programa eklenmiştir (ABCFM, Reel 628, No: 637). Uluslararası Kolejın 1919-1920 öğretim yılına ait ders dağılımların da ise haftada 5 saat *Psikoloji*, 5 saat *Sosyoloji*, 5 saat *Felsefe* dersinin yer aldığı belirtilmektedir (ABCFM, Reel 508, No: 196).

4. Tartışma ve Sonuç

Elde edilen bulgulara göre, Türk okulları ve Amerikan kolejlerindeki felsefe grubu öğretimi karşılaştırıldığında, hem Türk okullarında hem de Amerikan kolejlerinde bu derslerin öğretim programlarında yer aldığı görülmektedir. Özellikle Osmanlı Devleti'nin yükseliş döneminde çeşitli felsefi konular *Kelam* dersleri altında okutulmuş, sonraki dönemlerde *Hikmet* ya da *İlmi Hikmet* gibi isimlerle öğretim programlarında yer almıştır. Bununla birlikte *Felsefe* kavramı entelektüel çevrelerde ve öğretim programında Meşrutiyet döneminde kullanılmaya başlanmıştır. Nitekim Karakuş da (2003: 5), Osmanlı Devleti'nde felsefenin konu ve kavramlarının kelam ve tasavvuf ekolleri başta olmak üzere zaman içinde belli disiplinlerde içkin olarak varlığını sürdürdüğünü ve *Felsefe* kavramının *Hikmet* kavramıyla karşılandığını belirtmektedir. Öte yandan Tanzimat öncesi dönemde Türk okullarında *Felsefe*, *Mantık*, *Psikoloji* gibi derslerin okutulmadığı iddia edilmesine rağmen yapılan çeşitli araştırmalar (Bolay, 2005; Ergin, 1977; Öktem; 1999; Yaltkaya, 1940) bu derslerin hem ortaöğretim hem de yükseköğretim kurumlarında okutulduğunu göstermektedir.

Amerikan kolejlerinin yüksek kısımlarının öğretim programlarında felsefe grubu dersleri yer almasına karşın orta kısım programlarına bu

dersler yeterince yansıtılmamıştır. Örneğin; Fırat koleji ortaöğretim seviyesi öğretim programının erkekler kısmında *Ahlak* dersinden başka felsefe grubu dersi bulunmazken kızlar kısmında hiç yer almamıştır. Oysa aynı tarihlerde Tablo 2’de görüleceği üzere Osmanlı Sultani ve Medreselerin öğretim programlarında yoğun bir şekilde felsefe grubu dersleri yer almıştır.

Amerikan kolejlerinde okutulan felsefe dersleri incelendiğinde okulun türüne göre derslerin de farklılaştığı görülmektedir. Örneğin; Fırat kolejinin kolej kısmında *Psikoloji*, *Mantık Felsefe Tarihi* okutulurken, teoloji semineri kısmında felsefe dersleri okulun amacına uygun olarak adından da anlaşılacağı üzere dini bir yapıya bürünmüş *Sistematik Teoloji*, *Dinler Felsefesi ve Tarihi* adıyla öğretim programlarına yansımıştır.

Özellikle Meşrutiyetten sonra Türk ve Amerikan okullarında okutulan *Felsefe* derslerinin içeriği karşılaştırıldığında, felsefenin temel kavramları ve problemlerinin her iki okulda örtüştüğü görülmektedir. Bununla birlikte Amerikan kolejlerinde, filozofların düşüncelerinin kendi metinlerinden öğretildiğinin vurgulanmasına karşın Türk okullarında, doğrudan filozofların metinleri değil çeşitli çeviri kaynakların kullanıldığı belirtilmektedir.

Amerikan kolejlerinin incelenen öğretim programlarında *Sosyoloji* dersinin ilk olarak 1910 yılında ekonomi dersiyle birlikte okutulduğu görülmektedir. Nitekim Anadolu kolejinin başkanı G. E. White da (1995: 201-202), 1910 yılının sonbaharında Amerika’dan döndükten sonra anılarında şunları belirtmiştir: “İznimizde bazı ilim adamlarının geliştirdiği sosyoloji ilminin ana hatlarını öğrenmiştim. Okudum, dinledim, araştırdım ve sonra konuyu kolejin ilk sınıfına öğretmeye başladım.” Türk okullarının öğretim programında ise *Sosyoloji* dersinin *İlmi İçtimai* olarak Darülfünunda 1908’den itibaren okutulduğu görülmektedir. Dolayısıyla köklü bir sosyoloji geleneğine sahip olan Amerika’nın, Türkiye’de açmış olduğu kolejlerde *Sosyoloji* dersini Türk okullarından sonra öğretmeye başlanmasının dikkate değer bir ayrıntı olduğu söylenebilir.

Türk okullarında *Psikoloji* dersinin de Amerikan kolejleriyle neredeyse aynı dönemde okutulduğu görülmektedir. Amerikan kolejlerinde bu dersin içeriğini, bilinç; dikkat; alışkanlık; hafıza; hayal; akıl yürütme; öz-bilinç; sinir sistemi, duygu ve beden ilişkisi gibi konular oluştururken, Türk okullarında 1895 yılında hazırlanan *Usul-i Tedris* dersi içinde zihinsel eğitim, algı, zekâ, imgelem, uslamlama gibi konular okutulmuştur. Aynı konular öğretmen okulunun yüksek kısmında da *İlm-i Ruh* adıyla okutulmuştur. Dolayısıyla bu dersin içeriğinin hem Türk hem de Amerikan okullarında paralellik gösterdiği söylenebilir.

Sonuç olarak, Osmanlı dönemi Türk okullarında iddia edilenlerin aksine felsefe, sosyoloji, psikoloji, mantık, ahlak derslerinin diğer birçok entelektüel alan gibi ortaöğretim ve yükseköğretim seviyesinde okutulmuş

olduğu, bu derslerin nicelik olarak Osmanlı döneminin en modern okulları olarak görülen Amerikan okullarının zaman zaman önüne geçmiş olduğu, nitelik olarak ise bu okulların gerisinde kalmamış olduğu söylenebilir.

KAYNAKLAR

Arşiv Belgeleri

Papers of the American Board of Commissioners for Foreign Missions (ABCFM) Unit 5: The Near East, 1817-1919 (ABC 16)

- ABCFM, Reel 504, No: 145, 193, 244.
ABCFM, Reel 505, No: 256.
ABCFM, Reel 508, No: 196.
ABCFM, Reel 597, No: 207.
ABCFM, Reel 661, No: 916.
ABCFM, Reel 666, No: 672.
ABCFM, Reel 667, No: 7, 562.
ABCFM, Reel 668, No: 82.

Amerikan Board Heyeti Arşivi (ABA)

- ABA, PA12–139, The Life and Death of Armenia or Euphrates College, Harput (Kharpert), Turkey. Frank Andrews Stone Professor Of international Education The University of Connecticut Storrs, CT 06268.
Anatolia College And Girls Boarding School, Report And Catalogue. (1902). Marsovan, Turkey.
Catalogue of Central Turkey College at Aintab. (1901). Constantinople: Presses of H. Matteosian Bible House.
Catalogue of Euphrates College. (1911-1912). Boston, Massachusetts: Published by The Trustees.
Catalogue of St. Paul's Institute. (1914-1915). Tarsus, Asia Minor.
Central Turkey College. (1914). The Year Before The War/ Report of the President of Central Turkey College, Aintab, Turkey, to the Board of Manegers of the College, for the Year 1913-1914. Aintab: College Press.
The Anatolian. (1911-12). Anatolia College, Anatolia Girls School, Anatolia Hospital. Marsovan, Turkey.
The Anatolian. (1913-14). Anatolia College, Anatolia Girls School, Anatolia Hospital, The Theological Seminary. Marsovan, Turkey.

Kitap, Dergi ve Tezler

- Akyüz, Yahya (2008). *Türk Eğitim Tarihi M.Ö. 1000-M.S. 2008*. (13. Basım). Ankara: Pegem A Yayıncılık.
Arslanoğlu, İbrahim (2001). Ortaöğretimde Sosyoloji Öğretimi. *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*. 4 (1). s. 63-89.
Barton, James L. (1899). Euphrates College Harpot-Turkey. *The Missionary Herald*. 95 (12). December. s. 529-534.

- Baykal Biçer
Türkiye’de Cumhuriyet Öncesi Dönemde Türk Okulları İle Amerikan Kolejlerinde Felsefe Grubu Derslerinin Öğretimi (1839-1922)
Philosophy Group Courses Teaching in Turkish Schools and American Colleges in the Pre-Republican Period in Turkey (1839-1922)
- Biçer, Baykal (2010). *Amerikan Kolejleri ve Bu Kolejlerin Türk Toplum Yapısına Sosyo-Kültürel Etkileri*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- Binbaşıoğlu, Cavit (2005). *Türk Eğitim Düşüncesi Tarihi “Araştırmalar”/ Kuram ve Uygulamaların Tarihsel Gelişimi*. Ankara: Anı Yayıncılık.
- Bolay, Süleyman H. (2005). *Osmanlılarda Düşünce Hayatı ve Felsefe*. Ankara: Akçağ Basım.
- Carey, Edward F. (1906). The Eastern Turkey Theological Seminary at Harpoot. *The Missionary Herald*. 102 (8). August. s. 375-377.
- Çüçen, A. Kadir (2004). *Klasik Mantık*. Bursa: Asa Kitabevi.
- Davison, Roderic H. (1987). Osmanlı Türkiye’sinde Batılı Eğitim. *Belleten*. (Çev. M. Seyitdanlıoğlu). Ağustos. LI. 1031-1044. (Orijinal makalenin yayım tarihi, 1962).
- Dodge, Bayard (1972). American Educational and Missionary Afforts in the Nineteenth and Early Twentieth Culturies. *The Annals Of the American Academy of Political and, Social Science*. 401 May. p. 15-22.
- Doğan, İsmail (1991). *Tanzimatın İki Ucu: Münif Paşa ve Ali Suavi/ Sosyo-Pedagojik Bir Karşılaştırma*. İstanbul: İz Yayıncılık.
- Doğan, İsmail (2009). *Sosyoloji/ Kavramlar ve Sorunlar*. (9. Baskı). Ankara: PegemA Yayıncılık.
- Ergin, Osman (1977). *Türk Maarif Tarihi. Cilt: 1-5*. İstanbul: Eser Matbaası.
- Gates, Caleb F. (1940). *Not To Me Only*. London, Princeton, New Jersey: Priceton Universty Press.
- Greene, Joseph K. (1916). *Leavening The Levant*. Boston, New York, Chicago: The Pilgrim Press.
- Halifeoğlu, Meral (2007). *Tarsus Amerikan Kolejinin Kuruluşu Gelişimi ve Faaliyetleri*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ.
- Hızlı, Mefail (2008). Osmanlı Medreselerinde Okutulan Dersler ve Eserler. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 17 (1). s. 25-46.
- İçli, Gönül (2005). *Sosyolojiye Giriş*. (2. Baskı). Ankara: Anı Yayıncılık.
- İrfan (1934). Osmanlı İmparatorluğu Devrinde Felsefe Tedrisatı. *Fikirler*. 5 (106). s. 6-9.
- Jenkins, Hester D. (2008). *Robert Kolejin Kızları/ Misyonerlik Feminizm Yabancı Okullar*. (Çev. Ayşe Aksu). İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Johnson, Brian (2006b). *Eğitim Alanında Günümüze Aktarılan Miras/ Tarsus Amerikan Koleji’nin Gelişim ve Dönüşüm Evreleri 1888-1988*. (Çev. Handan Cingi). İstanbul: Ofset Yapımevi.
- Kafadar, Osman (1994). Felsefe Öğretiminin Türk Eğitim Sistemine Girişi ve Tarihi Gelişimi. *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*. 27 (1). s. 279-288.
- Kaynaradağ, Arslan (1986). *Felsefîcilerle Söyleşiler*. İstanbul: Elif Yayınları.
- Koçer, Hasan A. (1991). *Türkiye’de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi*. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Laurie, Thomas (1885). *The Ely Volume or The Contributions of our Foreign Missions*. (Second Edition). Boston: American Board of Commissioners Foreign Mission.

- Öktem, Ülker (1999). Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Osmanlılar'da Felsefe. *Milli Eğitim Dergisi*. 143. s. 91-97.
- Sakaoğlu, Necdet (1991). *Osmanlı Eğitim Tarihi*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Şişman, Adnan (2006). *XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Devleti'nde Yabancı Devletlerin Kültürel ve Sosyal Müesseseleri*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.
- Tan, Mine (1987). Ortaöğretim Kurumlarında Sosyoloji Öğretimi. *Ortaöğretim Kurumlarında Sosyal Bilimler Öğretimi*. Ankara: Türk Eğitim Derneği Yayını.
- Tozer, Henry F. (1881). *Turkish Armenia and Eastern Asia Minor*. London: Longmans, Gren, and Co.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı (1984). *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı*. (2. Baskı). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Ülken, Hilmi Ziya (2005). *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*. (8. Baskı). İstanbul: Ülken Yayınları.
- White, George E. (1995). *Bir Amerikan Misyonerinin Merzifon Amerikan Koleji Hatıraları*. (Çev. Cem Tarık Yüksel). İstanbul: Enderun Kitabevi.
- Washburn, George (1909). *Fifty Yers in Constantinople and Recollections of Robert College*. Boston and New York: The Riberside Press Cambridge.
- Yaltkaya, M. Şerafettin (1940). *Tanzimat tan Evvel ve Sonra Medreseler*. (Ayrı Baskı). İstanbul: Maarif Vekâleti.
- Yücel, Hasan Ali (1994). *Türkiye'de Ortaöğretim*. Ankara: Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi.